

Alexandre Kojève 1933 és 1939 között

*Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.*

József Attila: Majd emlékezni jó lesz

Bevezetésként megjegyzendő, hogy a szerző ezen tanulmányát idestova tíz évvel ezelőtt írta, eredetileg Alexandre Kojève L'intruduction à la lecture de Hegel című könyve (azóta is kiadatlan) magyar fordításának filológiai utószavaként.

Ebben az írásban nem kívánom Alexandre Kojève többé-kevésbé általános portréját felvázolni. Egyrészt azért nem, mert a halála óta eltelt fél évszázadban tekintélyes mennyiségű róla szóló írás keletkezett (bár magyarul kevés, aminek a magyarázata egyszerű: Kojève szövegeit szinte egyáltalán nem fordították magyarra), s ezek az Interneten könnyen hozzáférhetők. Másrészt azért nem, mert ő bárki filozófiatörténész ritka szerencséjében részesült: Hegel-könyve páratlan módon popularizálódott. Már életében, ráadásul fiatalon – Hegel-előadásait 31 éves korában kezdte el - figyelemreméltó népszerűsége tett szert francia filozófusi körökben, azok között, akik előadásait látogatták (ez volt a hatástörténet első, „familiáris” szakasza). E szöveg, amelyet a német, szerb, japán stb. fordításokhoz képest jelentős késéssel, magyarul közreadunk, először 1947-ben jelent meg, tehát az utolsó előadás elhangzása után nyolc esztendővel. Szélesebb hatást a Hegel-kommentárok e kiadást követően fejtettek ki. Még nem merevedtek meg a hidegháború hadállásai, s bár 1946 decemberében megindult a több mint nyolc évig tartó „piszkos” vietnami-francia háború, Európában végérvényesen közelmúlttá vált a rettenetes II. világháború (amit sok francia előszeretettel nem sorszámmal /”deuxième”/ emlegetett – hiszen akkor lehet még a jövőben harmadik is, n-edik is -, hanem a „seconde” jelzővel), joggal kapaszkodhatott bele az értelmiségi remény „a

történelem vége” gondolatába. Ha a történelemnek immár vége, akkor a világégéseknek is vége (ez a hatástörténet második, immár nem személyes szakasza). Az 1990-es évek elején, részint amikor a gazdasági és tudati globalizáció, pontosabban a mundializáció már nyilvánvalóvá vált, részint pedig amikor az Európai Unió reális alapjait már a francia-német tárgyalások megalapozták és lépésenként megindult az integráció (amit mi, magyarok „csatlakozásnak” nevezünk, ugyanezt a franciák „integrációnak” nevezték), a figyelem nem csak a Kojève-i Hegel-kommentárokat vulgarizáló Francis Fukuyama könyvére irányult (ez Jacques Derrida véleménye volt Fukuyama munkájáról), hanem Alexandre Kojève teljes munkásságára (így Leo Strauss-szal folytatott levelezésére) és hivatalnoki-diplomáciai tevékenységére. Haláláig a francia Gazdasági és Pénzügyminisztérium magas rangú megbízottja volt. Közvetlenül részt vett a Közös Piac megteremtésében és a francia csatlakozás lebonyolításában az Általános Kereskedelmi és Tarifaegyezményhez, haláláig álmodozott egy Európai Unió, majd később egy világállam létrejöttéről. Neve kapcsán az ’ennek-annak vége’ divatja köszöntött be: a történelem vége mellett itt van a filozófia vége, az antropológia vége, a művészet vége, a vallás vége (bár a vallás esetében olvashatunk nála magyarázatot arra, hogy ugyan elvben vége, ám a gyakorlatban ideig-óráig a történelemvég után is fennmaradhat) és bizony Kojève-nél, nyilván nietzsche-i ösztönzésre, az „utolsó ember” gondolatának megjelenéseként itt van az ember megszűnésének vagy halálának a lehetősége. A „vége” interpretációi mögött hangsúlyosan jelen vannak Kojève Hegel-kommentárjai (ez a harmadik, napjainkig tartó szakasz).

Mintegy zárójelben, egy bekezdésben megjegyzem, a „vége” szó köznapit értelmezése félreértésekhez vezetett és vezet: egy szemeszternek akkor van vége, amikor a dékán kijelöli – többnyire egy adott pénteki napra -, a nyaralás pedig például jövő hét keddjén fejeződik be. Kojève könyvét olvasva valóban hajlamosak vagyunk úgy gondolni, hogy a történelem a jénai csata éjszakáján, 1806. október 14.-én befejeződött. És az ettől fogva eltelt kétszáz év alatt a történelemben mi mindent történt! – mondhatjuk. De hát Hegellel is történt egy s más. Otto Pöggeler nem kevés iróniával írja: „Az ütközet után Hegel házat kifosztották, ezért kénytelen volt ismerősöknél meghúzódní. A könyvkiadó Frommann számolt be arról, hogy Hegel egy ideig nála volt, (...) az egész háztartását kitevő hat személlyel egyetemben. E hat személy között volt bizony Hegel ama szolgájának is, aki két házasságon kívüli gyermeket korábban már világra hozván, a filozófusnak is szült egy házasságon kívüli fiút. Hegel abban reménykedett, hogy a mindennapokhoz legszükségesebbeket a *Phaenomenologie* honoráriumából fedezheti majd. Ennélfogva több napon keresztül a legnagyobb gondban volt amiatt, hogy a *Fenomenológia* utolsó részének megmenekített kézírata is baj nélkül jusson el

a bambergi nyomdászhoz. A jénai ütközet Hegel számára persze többet jelentett egy pusztai katasztrófánál. A csatát követően Hegel, mint közismert, látta Napóleont keresztüllovagolni Jénán, az önmagát császárrá koronázó parvenüt a „világszellem”-nek nevezte, aki egy paripa nyergére koncentrálódott. Miként az újplatonikus elképzelések szerint a világszellem a törvények révén tartja a mindenséget saját pályáin, úgy ez a birodalmat birodalomra hódító ember saját koponyájában hordozta egy új európai államrendszer alkotmányait.”¹ Nos, emlékezzünk arra, hogy amikor Kojève erről az éjszakáról beszél, utal a Fenomenológia befejezésének tárgyi körülményeire, Hegel íróasztalára, az előtte fekvő papirosra, a gondolkodás dologi körülményeire. Én úgy gondolom, Hegel korábbi sejtése válik ekkor bizonyossággá a tárgyi-politikai környezetben: ha az emberi történelemnek kell, hogy legyen kezdete (ami szintén nem keddről szerdára zajlott le), kell, hogy vége is legyen. De ez a történelem *fogalmának és lehetőségi feltételeinek a végét* jelenti Hegelnél, egy fogalmi lezárulást, fogalma eddigi történelmi kibontakozásának a lezárulását, azt, hogy a történelem mint olyan a maga összes lehetőségét és fogalmának belső dinamikáját felélte. Hogy világos legyen: egy helyütt Jacques Roubaud azt írja, hogy bár egyes költemények ma is születnek, tömegével, lehet, hogy költészet már nincs (vagyis nincs semmilyen költészetfogalom, mert minden korábbi úgy porladt szét, hogy új nem váltotta fel).

Ami Kojève Hegel-értelmezését illeti, mára nem csekély a száma az értelmezés értelmezéseinek. Ennek az utószónak a címében nem véletlenül szerepel az előadások megkezdésének és befejezésének a dátuma. Némi vissza- és előretekintéssel én az 1930-as évek derekának és második felének Kojève-jéről beszélek, vagyis alig foglalkozom az itt olvasható könyv későbbi szellemi utóéletével. Filologizálni szeretnék, a *Bevezetés Hegel olvasásába* műfajával, a szemlélet legfontosabb forrásaival, az előadások legjelentősebb hallgatóinak rekonstruálható vagy feltehető viszonyulásával, a szövegtörténettel és a kiadás történetével foglalkozom, s csak az írás végén szeretném egy bekezdésben felhívni a figyelmet néhány olyan erős állításra, amelynek – ellentétben a történelem vége gondolatával – nem vagy alig volt visszhangja a kötet megjelenése után. Tudom, udvariatlan, mert nem olvasóbarát gesztus az utószó műfajának „meglábjegyzetelése”, ellátása hivatkozásokkal: csak a legszükségesebb esetekben teszem, de éppen a tárgyalandó esztendőök szempontjából a pontos hivatkozások elengedhetetlenek.

¹ Pöggeler, Otto: *A szellem fenomenológiájának kiindulópontjai és fölépítése*, ford. Mezei György, in: Magyar Filozófiai Szemle, 1990/1-2, 40.

Ám ezzel a filológiai szempontú visszakanyarodással – ami azért is megteendő, mert nem kortársi szövegekről van szó: Hegel könyve nagyjából kétszáz (1807), Kojève könyve bő fél évszázaddal korábban született (1933-1939 és 1947), mint amikor most olvassuk, tehát a szó tulajdonképpeni értelmében mindkettő klasszikus is, régi is – nem akarok arról írni, hogy e Hegel-kommentároknak milyen, az 1930-as éveket érintő aktuális politikai áthallásai voltak vagy lehettek.

Kojève ma egykötetes filozófiatörténésznek tűnik, holott hosszabb-rövidebb, folyóiratokban megjelentetett írásain, hagyatékban megmaradt szövegein kívül más kötetei is vannak. De a kutya sem emlegeti Kantról írott könyvecskéjét, az élete végén és a halála után megjelent háromkötetes *Kísérlet a pogány filozófia rendszerezett történetének kifejtésére* /*Essai d'une histoire raisonnée de la philosophie païenne*/ pedig szerintem egyszerűen olvashatatlan.

Vagyis fiatal kora teljesítményét szerzőnk a későbbi, neki megadatott majdnem négy évtized alatt nem hogy túlhaladni, de megközelíteni sem tudta. Hogy a Hegel-kommentárok ilyen „erősek” (szemben a későbbi, nagy mennyiségű írás halvány vagy közepes szintjével), e jelenséget két dologra vezetném vissza: alapvetően a műfajra, másodlagosan a kortársakkal folytatott (többnyire látens, nem jelölt) vita lelkesítően magas színvonalára. Mielőtt belépünk az előadóterembe, egy-két ismert dolgot el kell mondani!

Alexandr Kozsevnyikov, aki az 1930-as években még Alexandre Kojevnikoff néven publikált franciául, 1902-ben gazdag értelmiségi moszkvai családban született. Éppen kialakuló életformájának az októberi forradalom vetett véget, ami a családra irányuló brutális megtorló intézkedésekkel, vagyonelkobzással járt, számára letartóztatással is. 1920-ban emigrált, Lengyelországon keresztül Németországba. (Éppen a bolsevik forradalom élettörténeti hatása jelzi, hogy könyvünk kapcsán én nem hiszek a francia forradalom és Napóleon közvetlen politikai azonosításában a bolsevik forradalommal és Sztálinnal. De ez nagyon vitatható: a legegységelműbben Pierre Macherey szögezte le, hogy az egyetemes és abszolút birodalom – ez tévedés: Kojève „egyetemes és egynemű államról” beszél – mintája Napóleon volt Hegel számára, mely mintát a kommentátor Kojève később örökségként Sztálinnak juttatott, ezért is beszél Macherey abszolút birodalomról egynemű állam helyett. Azt se feledjük, hogy míg a *Fenomenológiában* az egyetemes és egynemű állam megvalósulását Hegel a napóleoni Császárságban látta, a *Jogfilozófiában* ugyanezt már a porosz államban.) Fontos, hogy előadónk vallás- és filozófiatörténet mellett távol-keleti nyelveket tanult Németországban, a buddhizmus vonzotta, s ez magyarázza a Függelék egyik tanulmányában a keleti filozófiák rövid összehasonlító bevonását. Amikor már tartotta a

Hegel-előadásokat, a *Recherches philosophiques* (Filozófiai kutatások) évkönyvben keleti filozófiákról szóló munkákat is recenzeált.² 1926-ban Berlinben védte meg szakdolgozatát (ne tévesszen meg bennünket a „docteur en philosophie” francia megnevezés, ez nem „thèse du doctorat” – nem doktori disszertáció -, hanem nagyjából szakdolgozat), amit Karl Jaspers vezetésével készített el Heidelbergben a XIX. századi orosz gondolkodó, Vlagyimir Szolovjov munkásságáról.

Ez után, még 1926-ban áttelepedett Párizsba, ahol tovább folytatta tanulmányait. Oroszországból kimentett vagyona ezt még lehetővé tette a számára (anyagi biztonságát csak 1929-ben vitte el a gazdasági világválság). Több más mellett látogatta az École pratique des Hautes Études V. tagozatát, a vallásfilozófiai és –történeti tagozat előadásait. 1931-ben már ott ült A vallási eszmék története a modern Európában (*Histoire des idées religieuses dans l'Europe moderne*) szemináriumain, „aktív részt vállalva a vitákban”. Az École pratique-nak ezen a tagozatán dolgozott több más mellett a szintén emigráns Alexandre Koyré, aki még az I. világháború előtt, 1910-ben hagyta el a cári Oroszországot, és szintén németországi filozófiatörténeti tanulmányok után érkezett Párizsba. Koyré első kötete az École pratique V. tagozatának kiadásában jelent meg *Az Isten eszméje és létének bizonyítékai Descartes-nál* címmel 1922-ben. A két Alexandre, Koyré és Kojève barátsága és familiáris hangú vitájuk halálukig tartott (Koyré 1964-ben, Kojève 1968-ban hunyt el).

És most már beléphetünk az előadóterembe! Kojève korábban soha nem volt professzionális egyetemi előadó. Az 1930-as évek elején Koyré, ez a kitűnő, ízig-vérig filológus alapbeállítottságú tudós Hegel Jénai reálfilozófiájáról és ifjúkori vallásfilozófiájáról tartott előadásokat. Amikor 1933-ban a Kairói Egyetemre ment tanítani, átadta a katedrát Kojève-nek, azzal, hogy a fiatal Hegelről tartott vallásfilozófiai előadásokat folytassa. Koyréra, illetve a köztük lévő Hegel-kapocsra vonatkozik a mi könyvünkben a legelső beszámoló egy év munkájáról, pontosabban ennek legelső bekezdése. Az École pratique évkönyvében Kojève első mondatai így hangzanak: „Előadásaimat Koyré úr Hegel vallásfilozófiájáról tartott kurzusának a folytatásaképpen gondoltam ki. Koyré úr a *Phaenomenologie des Geistes*-t megelőző szövegeket elemezte. Én az előadásaimat a

² Például a „Keleti filozófia” rovat egyetlen kritikájának tárgya és címe a IV. kötetben: Marcel GRANET: La Pensée chinoise. In: *Recherches philosophiques* IV, 1934-1935, Boivin et Cie Éditeurs, Paris, 1934-1935, 446-448. p., ekkor még „A. Kojevnikoff” szignatúrával. A *Recherches philosophiques* évkönyvet nem szabad összetéveszteni az École pratique des Hautes Études évkönyvével, mely utóbbiban a mi kötetünkben olvasható éves összefoglalók az előadásokról Kojève-től megjelentek. Az évkönyvek fontosságára – és most a *Recherches philosophiques*-ről beszélek - később visszatérek.

Phaenomenologie-nak szenteltem, követvén Koyré úr interpretációs módszerét és kurzusának vezéreszméit.” Míg az előadások módszerét Koyré igen nagy és jelentős életművéből többé-kevésbé ismerjük, a Hegel-kurzust illető vezéreszméiről szinte semmit nem tudhatunk, egyszerűen azért, mert Koyré-nak nincs önálló Hegelről írott kötete³, egyes ilyen tárgyú tanulmányai pedig alig adnak ki kellően részletes és egységes képet. De egy lábjegyzetben az ide vonható munkák adatait rögzítem, mert Kojève Hegelt illető tájékozódásai szempontjából lényeges, hogy ezeket a munkákat *is* egészen bizonyosan ismerte. Bár az 1933-1934-es tanévben Kojève jelzi, hogy Koyré előadásait folytatja, e folytatás, az a gyanúm, formális folytatás. Ami Koyré Hegel-tanulmányaiból – különösen a *Hegel Jénában* címűből, amely előadásainak összegzése egy tanulmányban – kiolvasható, szöges ellentétben áll az 1934-1935-ös és későbbi Kojève-előadások ateista Hegelével. Úgy tűnik, nem a párhuzamosság, hanem az elfátyolozott ellentétesség jellemzi a két Alexandre Hegel-munkálatait.

Alexandre Kojève tehát elkezdte előadásait az École pratique-on, ebben a „nagyszerű és marginális intézményben”, ahogyan egy intézménytörténész jellemezte. Ami a jelenlevőket már a felszínen megdöbbenetette, az a nyelv és az előadás lendülete és különössége volt, radikális szakítás a francia nyilvános egyetemi filozofálás megelőző és ekkor bevett módjaival. Lehet, hogy kissé túloz Vincent Descombes, de tény, hogy a *Negyven év a francia filozófiában* című kötetét 1933-mal kezdte, és azzal az állítással, hogy a XX. századi francia filozófia Kojève előadásaival vette kezdetét. Egy 1980-ban készült interjúban Descombes így beszélt: „A századokra vagy évtizedekre osztásnak nincs filozófiai értelme. Munkámat az 1933-as évvel kezdtem, mivel úgy vélem, ekkor lehet felismerni az első XX. századi nemzedéket. A korábbi gondolkodók, mint Bergson, a XIX. századhoz tartoznak. A harmincas években kezdenek el Németországból jött eszmék keringeni. Kojève jól jelképezi e mozgást...”⁴. Majd megjegyzi, hogy Kojève nemzedéke mintegy a múltba utasította Bergson mellett Durkheimet, Brunschvicgot és a kantianizmus fajtáit. És hozzáteszi, hogy a

³ Alexandre Koyré Hegelről szóló tanulmányai az 1930-as években: 1) *Megjegyzés a hegeli nyelvről és terminológiáról*, /Note sur la langue et la terminologie hégéliennes/ in: *Revue philosophique*, 1931, 409-439; 2) *Jelentés Hegel tanulmányozásának állapotáról Franciaországban*, /Rapport sur l'état des études hégéliennes en France/ in: *Verhandlungen des ersten Hegel-Congresses*, La Haye, Haarlem, 80-106. p.; 3) *Hegel Jénában*, *Revue philosophique*, 1934 szeptember-október, 274-283. p. 4) *Hegel Oroszországban*, /Hegel en Russie/, in: *Monde slave*, 1936, I, 379-388, II, 85-135. p. Esetleg Kojève-nél az első év előadásvázlataiban is szereplő Meyerson-utalás mögött is Koyré-t sejtethetjük, aki Emile Meyerson filozófiájáról 1931-ben és 1933-ban közölt tanulmányt.

⁴ *Entretiens avec Le Monde I. Philosophies, Introduction de Christian Delacampagne*, Éditions de Découvert, Paris, 1984, 42. p.

kantiánusokat azért utasították el, mert ők az örök béke ábrándjába ringatják magukat, szemben Kojève nyersességével, már ami az „életre-halálra menő harcot” illeti. És hozzáteszi, hogy amikor a XX. század utolsó harmadában oly sok vita folyt az emberi jogokról, ezek a viták pre-kojeve-i visszatérést jelentenek a XX. század elejéhez. (De gondolhatunk arra is, hogy az az Emmanuel Levinas, aki egyébként az 1930-as évek közepén írt a *Recherches philosophique*-ba is, micsoda antikantiánus hevülettel indítja a *Totalitás és végtelent*, kijelentvén, hogy az emberek közötti viszonyban a háború az állandó, a konstans, amit rendhagyó módon olykor megszakít a béke.) Én a kétségtelen és mély gondolati váltást természetesen többszereplősnek érzem, és az 1920-as évek végére helyezném, de most nem érvelek e mellett. A Hegelt is fordító Maurice de Gandillac a váltást ugyanebben az interjúkötetben (93. p.) már nem egy, hanem két névben jelölte meg: Kojève és Hyppolite. Ez szerintem méltányosabb, mert arra utal, hogy – nevek ide, nevek oda – a váltás mögött legerőteljesebben a két világháború közötti francia Hegel-renaisszánsz állt. Mely renaisszánsznak kétségkívül a legszuggesztívebb alakja Alexandre Kojève volt.

Az imént mondtam, hogy az előadóteremben ülők számára a felszínen Kojève igen meghökkentő, extravagáns jelenség volt. Gondoljunk bele: egy előadássorozat, amely több mint öt éven keresztül tart! Igen. Kötetünkben az V. fejezet (az 1937-1938-as tanév előadásai) lényegében ismétlés, még ha a megelőző évek anyaga vázlatok formájában maradt is fenn, ez pedig már teljes szöveg. Praktikus okok miatt volt szükség „A szellem fenomenológiája első hat fejezetének összefoglalására”, hiszen az elmúlt három esztendő alatt hallgatók fejezték be az egyetemet, és új hallgatók jelentkeztek. Az előadások egy Franciaországban szokatlan terminológiát erősítettek fel. Ráadásul Kojève-nek meglehetősen furcsa fordítástechnikája volt. Mivel az 1930-as években nem állt rendelkezésre a *Fenomenológia* teljes francia fordítása,⁵ az előadó felolvasott néhány sort vagy egy-egy bekezdést németül, majd a maga hegeli-kojeve-i francia nyelvére fordította. De gyakran úgy, hogy *bele* az idézett szövegbe szúrt be kommentárt, *ráírt* a kiinduló hegeli szövegre magyarázó apró részeket. E technikával Kojève-en kívül én csak XVIII. századi német protestáns bibliai hermeneutikai értekezésekben találkoztam, amikor a szerzők a Szentírásból vett idézetekbe iktattak be magyarázó szavakat, fordulatokat, igen rövid „értelmezéseket”. A fordítás során az idézetek magyarázása okozta talán a legnagyobb gondot, állandó utazást a hegeli eredeti, a Kojève-

⁵ Az első teljes fordítás 1945-ből való: Jean Hyppolite: *La Phénoménologie de l'esprit*, 2. vol., Aubier, Paris. A második: G. W. F. Hegel, *Phénoménologie de l'esprit*, traduction et avant-propos par Jean-Pierre Lefebvre, Aubier, Paris, 1991.

fordítás és Szemere Samu fordítása, a német, a francia és a magyar között. Ugyan kényszerűen alapnak a Szemere-fordítást tartottam és az egyes hegeli helyek fellelhetőségének indexét e magyar fordításban jelöltem meg (a szakkutatók a szöveghelyet úgyszólván könnyen beazonosítják akármelyik német Hegel-kiadásban), de gyakran kellett eltérnem *A szellem fenomenológiája* magyar szövegétől. Jól tudjuk, minden fordítás interpretáció. Szemere Samu egy teista Hegelben gondolkodott, Kojève – mint látjuk – egy ateista Hegelben, holott a kettős értelmezhetőség adta problémákat, Hegel e tekintetben gyakran Janus arcú nyelvét a francia kommentátor többször jelzi. Amit például Szemere Samu „kinyilatkoztatásnak” fordít, azt nekem – a kojève-i értelmezés alapján – „feltárásnak” kellett fordítanom.

Egy rövid bekezdésben meg kell említenem, hogy közvetlen munkakapcsolatra Jean Hyppolite és Alexandre Kojève között adatot nem találtam. Az 1930-as évek derekán és második felében Hyppolite még csak felkészült a Hegel-stúdiumokra. De egy évtizeddel később a kortársak két bevezetésről beszéltek: az egyik Kojève-é, a másik Hyppolite-é. Ez utóbbi 1955-ben fejtette ki a legrészletesebben véleményét Kojève könyvéről, ennek módszeréről és értelmezéséről. Tisztelettel beszélt a Hegel-kommentárokról, „gazdag”-nak tartva ezeket, de egyben túlzásokkal telinek és túlságosan személyeseknek. Ezzel szemben a magáét Hippolyte „szerényebbnek” és „korlátozottabb célúnak” mondja: ő csak munkaeszközt kívánt adni a kutatóknak és a filozófusoknak, „egy amennyire lehet, betű szerinti és olvasható fordítás” volt a célja. Vannak olyan vélemények, melyek szerint Kojève csak ösztönöz, csak serkent Hegel olvasására, de nem vezet be az olvasásába: lenyűgöző könyvét önmagáért kell olvasni, csak önmagáért. Vannak olyan vélemények, melyek szerint Kojève kommentárja a *Fenomenológia* interpretációja (értelmezése), Hyppolite munkái explikációk (szoros magyarázatok). Bármint legyen is, egy dolog lényeges: ha Kojève az 1947-es első kiadás előtt nézte át az elmúlt évtizedben elhangzottakból előálló szöveget, a Függelék III. része, *A szellem fenomenológiája* szerkezetének leírása a kiadói jegyzet (Raymond Queneau) szerint összevethető Jean Hyppolite francia fordításával (1945). Igen, de össze kellene vetni Jean Hyppolite egy 1946-ban megjelent könyvével is: *Genèse et structure de la Phénoménologie de Hegel* (Hegel Fenomenológiájának genezise és szerkezete)!

Az előadások hosszú sorozata vegyíti a szöveginterpretációt, a spekulációt és a történetmondást: a hegeli *Fenomenológia* Kojève-nél egy hosszú történet, kezdettel (az elismerésért életre-halálra vívott harc kezdete, mögötte a vággyal, e mögött a hiánnyal, a hiány mögött a semmivel), középpel (a tudat és az öntudat történeti alakváltozásainak gazdag galériájával), és lezárulással (az abszolút tudás kinyilvánította kölcsönös elismertséggel).

Mindez egy nagyon személyes stílussal és előadásmóddal párosul. Amikor már 1937-től teljes előadásszövegekkel rendelkezünk, az Olvasó számára zavaró lehet a rengeteg kurziválás és a szokatlan szintaxis. Úgy vélem, ez bizonyosan a hangsúlyozásnak, az élő előadás szüneteinek a grafikus jelzése. És akkor még nem beszéltünk az értelmezések felforgató, olykor botrányos tartalmáról. Georges Bataille – aki ott ült az előadóteremben, s akinek a *Critique* folyóiratába a második világháború után Kojève viszonylag gyakran írt különféle tárgyú rövidebb írásokat – így számolt be az előadások hatásáról: „33-tól (így emlékszem) 39-ig követtem végig A. Kojève előadássorozatát, melyet *A szellem fenomenológiája* magyarázatának szentelt; a könyvnek megfelelően zseniális magyarázat: hányszor léptünk ki, Queneau és én, fuldokolva a kis teremből – fuldokolva, elnémulva... Kojève kurzusa összetört, szétroncsolt, tízszeresen megölt.”⁶

Azt hiszem, Kojève Hegel-könyvének ritka, páratlan sikere, valamint az, hogy első könyvének színvonalát soha nem tudta (másodjára sem) elérni, nagyrészt e könyv műfájának köszönhető: szóban elhangzott előadásokból áll, ami egészen más dolog, mint egy egységes, megírt tanulmánykötet vagy megírt tanulmányok füzére. Az eleven előadás jelentős szabadságot ad az elmének. Az elhangzottakat nem kell – sőt nem is szabad – lábjegyzetek tömegével megterhelni, nem kell számot adni arról, hogy egy rész-gondolatot kitől vesz át az előadó, nem kell – sőt tilos – jelezni, hogy egy adott rész-problémáról a korábbi és kortárs szakkutatók miként vélekedtek és vélekednek. Az egyetemi előadás szabad szárnyalás. Miközben persze az elhangzottakat körülveszik a korábbi és kortárs szemléletek, értelmezések, gondolkodásmódok: a (nem jelölt) szellemi kontextus. Akárcsak Hegel, Kojève is alig élt az „utalás a néven keresztül” eszközével. Ha mégis, akkor a név felbukkanása igen fontos. A fordítás befejezése után összeállítottam a *Bevezetés Hegel olvasásába* névmutatóját, magamnak, és csak az előadásokét. A névmutató rövid (Hegel nevét nem vettem föl a természetes módon igen gyakori előfordulása miatt, így 39 név maradt. És csak az előadások szövegét vettem alapul, mert a függelék tanulmányai *írott* szövegek.). A legtöbb névutalás Kojève-nél eredetileg Hegel névutalása, az 1807-es könyvből való. Ha ezeket elhagyjuk, a következők maradnak: Bergson, Heidegger, Husserl, Koyré, Marx.

Ami Alexandre Koyré-t illeti, róla már volt szó, s arról is, miként került a könyv szövegébe. Henri Bergson egyetlen említése, mint várható, finoman leminősítő. A legkorábbi előadásjegyzetek közt olvasható. „Az Értelem a Tettből (az adott tagadásából) születik, tehát

⁶ Idézi Pierre Macherey: *Divagations hégéliens de Raymond Queneau*, in: u.ő: *A quoi pense la littérature? Exercices de philosophie littéraire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1990, 55. p.

nem egy teljességgel passzív alanyról van szó. Bergson ez utóbbit kívánta volna. Ám Hegel számára nem léteznek tökéletesen nem-rationális és közvetlenül adottak; mindig megvan a racionalitás (vagyis a negáló tett) minimuma.”

Viszont igen elgondolkodtató Edmund Husserl három említése! Az első: „A Fenomenológia egy fenomenológiai leírás (a szó husserli értelmében): „tárgya” az ember mint „egzisztenciális fenomén”; az ember, amiként önnön létében és általa önmagának feltűnik (erscheint). S maga a Fenomenológia nem más, mint utolsó „feltűnése”. /.../ Hegel módszere *ideaképző elvonatkoztatás* (Husserl). Megszemlél egy konkrét embert, egy konkrét korszakot, de megpillantja a *lehetőségességet* (vagyis a „lényegét”, a „fogalmat”, az „ideát”, stb.), amely benne megvalósul (Hegel tehát nem emleget tulajdonneveket).” A második Husserl-utalás az évkönyvben megjelent első összefoglalásban olvasható: „A *Phaenomenologie* filozófiai antropológiának bizonyul. Pontosabban: rendszeres és teljes, a szó mai (husserli) értelmében *fenomenológiai* leírás az Ember egzisztenciális beállítódásairól, szem előtt tartva a Lét mint olyan *ontológiai* analízisét, ami a *Logik* tárgyát képezi.” És az ezzel összehangzó harmadik: „E Fejezetben nem teológiáról van szó, hanem a vallásos tudat fenomenológiájáról és a husserli értelemben vett fenomenológiáról.” Feltűnő, hogy az a Kojève, aki igen alaposan ismerte a kortárs filozófiai tendenciákat, az a Kojève, aki a *Recherches philosophiques* belső munkamegosztásában a német fenomenológiák követését kapta feladatul és – innen tudható – igen behatóan ismerte a német fenomenológiák kortárs alakjait és munkáit, az a Kojève, aki a különféle fenomenológusok közti árnyalatnyi különbségeket is érzékelte, nem tesz különbséget a hegeli és a husserli fenomenológiai szemlélet között, sőt e kettő azonos voltát többször, nyomatékkal hangsúlyozza. Vélekedése megfontolandó.

Hátra van a talán legnehezebb: Marx és Heidegger. Az általánosan elfogadott vélekedés szerint Kojève Hegel-kommentárja *baloldali* olvasat, de a rengeteg baloldali interpretáció közül az emeli ki, hogy szerzője (előadója) *egyszerre* látja a szöveget Marx és Heidegger szemüvegén keresztül. Mondják, hogy Kojève 1930-as évekbeli felfogásához a legközelebb a fiatal Herbert Marcuse felfogása áll. Tény, hogy 1932-ben Heidegger elvállalta Marcuse doktori értekezésének vezetését. A *Hegel ontológiája és a történetiség elmélete* a hegeli antropológiát *egyszerre* szólaltatta meg marxi és heideggeri terminusokban; A *szellem fenomenológiája* középpontjába ő, Marcuse is a IV. fejezetet állította az úr és a szolga dialektikájával; a cselekvést a *Dasein* legfontosabb dimenziójának tekintette, stb.⁷ És ez

⁷ Herbert Marcuse: *L'ontologie de Hegel et la théorie de l'historicité*, trad. G. Raulet et H.A. Baatsch, Paris, Minuit, 1972.

természetes, ha az 1930-as évekre nem az *utólagosságból* tekintünk vissza, vagyis ha zárójelbe tesszük az azóta bekövetkezett történelmi, politikai és filozófiai „eseményeket”.

Nos, Marx és Heidegger *együttse* a fordítás során arra kényszerített, hogy Kojève már-már szélsőségesen egyéni nyelv- és szóhasználatán belül patikamérlegen mérjem ki a marxi és a heideggeri nyelvezet arányát: ne legyen túlsúlyban sem ez, sem az! Mert Kojève szövege nem túl nagy nehézségekkel elvihető mindkét irányba. Kétségtelenül nagyon erős nyomatótkot kap az a német nyelvű Marx-idézet, amely a kötet élén áll: könnyen azt hihetnők, hogy ez a mottó a teljes könyv *emblémája*. Azt sugallja, mintha egy hegel-marxista könyvet tartanánk a kezünkben. Meglepő, de az előadásokban csak mindössze négy névutalás található. Az első tulajdonképpen bájos. Egy zárójeles és anakronisztikus mondat, amely Marx-hatást sugall Hegelnél – bár egy, részben Raymond Queneau által alapított francia irodalmi kör dolgozik „az időben megelőző plágium” (plagiat par l’anticipation) fogalmával -, amit a folytatás azonnal visszavon és a helyére tesz. A pogányságból a kereszténységre történt bonyolult és szövevényes átmenet esetében „(Itt e folyamat marxista megjelenítése látható; de Marx megszüntette a Szorongást és a Halált. – Hegelt egyébként Gibbon ihlette.)” És hagyjuk, hogy itt Marx teológiatörténeti szempontból Jézus Krisztust hajazza, aki az ortodox keresztény, főként katolikus nézőpontból a megváltással a szorongástól és haláltól való félelemtől váltott meg minket. Az 1937-1938-as tanév legelső előadásának elején Kojève a nyelvezet átváltását jelzi: „Hegel szerint a Vallás – hogy marxi nyelvezetet használjunk – csak ideológiai felépítmény, mely csupán egy *valóságos* alépítmény függvényében születik meg és áll fenn.” A legérdekesebb az, amikor szintén egy zárójelen belül a Hegel és Marx közötti *közöset* rögzíti a Tőke-Isten kapcsán. „(Zárójelben tegyük hozzá, itt látható, hogy mind Hegel, mind Marx szerint a burzsoá Világ központi fenoménje nem a munkás, a *szegény* burzsoá alávetése a *gazdag* burzsoának, hanem *mindkettejük* alávetése a Tőkének.)” Természetesen Kojève könyvének e sovány jelzéseken túl sokkal több köze van a marxi örökséghez. De Kojève – később erre visszatérek és érvelni szeretnék eljárása mellett – ragaszkodott a kommentátor pozíciójához, a szoros szövegolvasó és –értelmező szerepéhez, úgy tett, mint aki nem lép ki a hegeli szöveg igen tág dimenzióiból, így nem foglalkozott későbbi Hegel-kritikákkal. Marxéval sem.

Holott, teszem hozzá, csak látszólag szoros ez a szövegolvasat. Mark Lilla a magyarul is olvasható, szerintem alacsony színvonalú, zsurnaliszta ízű Kojève-portréjában, mely csak kellő távolságtartással olvasandó, a szoros szövegolvasásról így ír: „Hat évig ült Kojève lábánál a beavatottak egy kicsi, de rendkívül tekintélyes csoportja, miközben ő *sorról sorra vette velük* az akkor még mindig lefordítatlan *Fenomenológiá-t*, és magyarázta nekik a

történelem végét.”⁸ (kiem. tőlem – Sz. Cs.) Lehet, hogy *A zabolátlan értelem* szerzője az első angol nyelvű kiadást olvasta Kojève-től, melyről tudni kell, hogy rövidített szöveget ad. Hiszen az első évről szóló előadásvázlatokban ilyen mondatok olvashatók a mi teljes szöveget adó szövegünkben: „(E Fejezet nem lett kommentálva.)”, vagy: „(Csak e Fejezet bizonyos részeit kommentáltuk.)” De hallgassunk Queneau rövid, tényközlő kiadói jegyzetére! Ne feledjük, az a Queneau írta, aki a matematika szenvedélyes kedvelője volt, irodalmi gyakorlatába permutációs elveket vitt be és kedvelte szűkebben a kombinatorikát, a mátrixelemzést, stb.! Rövid, szinte minden személyességtől mentes bevezető jegyzetében három olvasási út közötti választást ajánl: 1) csak Kojève Hegel-könyvét olvasni, az elejétől a végéig követve a „filozófiai narrációt”; 2) összeolvasni Hegel és Kojève könyvét, egymással párhuzamosan; 3) csak Kojève könyvének bizonyos részeit olvasni, nem merülve el a részletekben. („Az olvasó, ha nem kívánja párhuzamosan követni a *Fenomenológia* szövegét, olvassa el a Bevezetőt, majd az Összefoglalást az 1937-1938-as év szövegeinek elején, és az első két Függelékét.”) Nos, én az első utat választottam; a fordítással párhuzamosan módszeres és lassú alapossággal végigolvastam a *Fenomenológiát*, többször. És közben nagyon érdekes volt tapasztalni, hogy Kojève hol és mit ugrik át Hegel szövegében, mert így lett láthatóvá, hogy milyen erős szellemi mozdulattal ragadt ki bizonyos részeket (fogalmakat), és hozta őket egymással összefüggésbe, más részeket pedig ugyanilyen gesztussal átugrott. Vagyis hogy miként vitt rendet a káoszba, a hegeli Fenomenológia olykor bizony rettenetesen kusza szövevényébe. Egyetértek azokkal, akik úgy látják, Kojève Hegel-könyve igen eredeti szellemi alkotás, de azt enyhe túlzásnak érzem, hogy a hegeli Fenomenológia csupán alkalom és ürügy volt a számára saját elgondolásainak kifejtésére. Alkalom és ürügy *is* volt.

Még ennél is nehezebb a helyzet Heidegger és Kojève szellemi kapcsolatával. E szellemi kapcsolathoz kitűnő kalauz Dominique Pirotte *Alexandre Kojève, Heidegger olvasója* című tanulmánya.⁹ Rögzíti, hogy a *Bevezetés Hegel olvasásába* koncepciója igen bonyolult viszonyban áll a *Lét és idő* koncepciójával, hiszen az 1927-ben megjelent könyv olvasható úgy *is*, mint valami hosszú és nehéz – ráadásul elhalasztott – tusa Hegel életművével és különösen a Fenomenológiájával. Ráadásul, ami a szemléletet illeti, feltűnő analógiákat regisztrálhatunk: bár Kojève mindkettőjükben az ateista gondolkodót látja,

⁸ Mark Lilla: *A zabolátlan értelem. Értelmiségiek a politikában*, ford. Zsélyi Ferenc, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005, 165. p.

⁹ Dominique Pirotte: *Alexandre Kojève, lecteur de Heidegger*, Les Études philosophiques, PUF, Paris, 1993, április-június, 205-221. p.

Hegelnél is, Heideggernél is ténylegesen felmerül például a – tágan felfogott – miszticizmus megléte. Az előbbinél a háttérben Jakob Böhmével. Ami Hegel állítólagos vagy tényleges miszticizmusának alapvető forrásait illeti, *Hegel és a hegelianizmus* című könyvében René Serreau a neoplatonista Proclust és Jakob Böhmét nevezte meg: „De úgy tűnik, főként a hírhedt teozófus, Jakob Böhme, a *philosophus teutonicus* hatott Hegelre. Már Böhménél megtalálhatók hegeli témák, például egy tökéletes lény ideája, aki önnön bensőjében állítja magát és szembeállítja magával saját ellentétét, hogy ellentmondásain túlhaladva egy tiszta öntudatban bontakozzék ki és az összes diszharmóniát harmonikus szintézisbe olvassza össze.”¹⁰ Elegendő csak Schelling szabadság-tanulmányára gondolnunk (ez és heideggeri értelmezése olvasható magyarul is), amelyben teljesen természetesen merül fel a (filozófiai) rendszer mibenléte, de főként a szabadság és Isten összefüggése, valamint egy önnemző és evolutív – önmagát alakító – Isten önmozgása (már Schillernél megvan a megőszült örökkévalóság költői képzete), akkor érezhető, hogy számtalan légihíd húzódott Böhme könyvei, szellemisége és a XIX. század eleji német filozófia között. Míg Kojève-nél Böhme neve elő sem kerül, addig tudható, hogy az École pratique V. tagozatában (én magamban csak így nevezem házilagosan: az Étienne Gilson Körben) Böhme életműve a levegőben volt: 1929-ben jelent meg Alexandre Koyré félezer oldalas és még máig alapvető és megbízható monográfiája, a *Jakob Böhme filozófiája. Tanulmányok a német metafizika kezdeteiről* (La philosophie de Jacob Boehme. Études sur les origines de la Métaphysique allemande) című kötete, és ugyanebben az évben Koyré az ú.n. Husserl-Festschriftben (Husserl 70. születésnapján tisztelgő kötetben) *Jakob Böhme istentana* (Die Gotteslehre Jakob Böhmes) címmel közölt terjedelmes tanulmányt. E munkákat Kojève – bizonyossággal tudjuk - adathatóan ismerte. Ami pedig a heideggeri – állítólagos vagy tényleges – miszticizmust illeti, elegendő elolvasni és megfontolni Helmuth Vetter németül és magyarul is olvasható tanulmányát.¹¹ Kojève természetesen – és konzekvensen – nem beszél Hegel miszticizmusáról, magát a miszticizmust az emberi szellem történelmének (keresztény) múltjába számúzi vissza, és ott emlegeti.

De – hogy visszatérjünk Dominique Pirotte tanulmányához – mindkét filozófust, Hegelt és Heideggert Pirotte szerint Kojève a halál és az idő filozófusainak látta. A filozófiatörténész regisztrálja, hogy a *Bevezetés Hegel olvasásába* kötetben szövegszerűen az

¹⁰ René Serreau: *Hegel et l'hégélianisme*, Presses Universitaires de France, Paris, 1962, 22. p.

¹¹ Helmuth Vetter: *Heideggers Denken im Lichte mystischer Überlieferung (hermeneutische Beobachtungen)* és u.ő.: *Heidegger gondolkodása a misztikus hagyomány hagyomány fényében (hermeneutikai megfigyelések)*, ford. Hargitai Antónia, in: *Existencia*, Vol. II, 1992, fasc. 1-4., 157-183. p.

igen kevés (utólag, 1947-ben beillesztett) lábjegyzet között két fontos lábjegyzet kapcsolja be a *Lét és idő* Heideggerét, egyszer a halál, majd az idő és az örökkévalóság kapcsán. Hogy Kojève esetében mennyire nincs szó egyszerű Heidegger-követésről, csak arról, hogy a *Lét és idő* súlyosan ott van a horizonton, jól jelzi az első lábjegyzet: „Hegel óta az ateizmus soha nem emelkedett metafizikai és ontológiai szintre. Napjainkig Heidegger az első, aki egy teljes ateista filozófiára vállalkozik. De úgy tűnik, ezt hátratólja a *Lét és idő* első kötetében (eddig csak ez jelent meg) kifejtett fenomenológiai antropológia mögé. Ez a kétségkívül kiemelkedő és autentikusan filozófiai antropológia lényegében semmi újat nem ad hozzá (aláhúzás tőlem – Sz. Cs.) a *PhG* antropológiájához (amit egyébként valószínűleg soha nem értenénk meg, ha Heidegger nem adja ki a könyvét), de az itt implicit módon állított ateizmus vagy az ontológiai finitizmus tökéletesen konzekvens.” A lábjegyzet egyszerre jelzi a nagy tiszteletet, de a jelentős távolságtartást is. Az, hogy valamilyen viszonyt ki kell alakítani a *Lét és idő* teljes koncepciójához, szinte a könyv megjelenése pillanatában világossá vált mindazok számára, akik nem álltak rá mechanikusan az X-Y követése útjára, vagyis akik gondolkodtak. Hegel vonatkozásában Heidegger igen gyorsan megérezte, hogy az ő, Martin eredetiségének kérdését többen Hegel felől, különösen a Fenomenológia felől felvetik. Az 1930-1931-es téli szemeszteren *A szellem fenomenológiájáról* tartott előadásokat. Erősen méltatlankodva Heidegger többek között ezt mondta: „Jelenleg különböző oldalról megpróbálják bizonyítani – miután én magam hangsúlyoztam elsőként a jelentős kapcsolatot, ami a *Lét és idő* és Hegel filozófiája között fennáll –, hogy a *Lét és idő* problematikája már Hegelnél megtalálható. E kísérletek mindenestül annak a szándéknak rendelődnek alá, hogy egyszerű és gyorsított eljárással ítéljenek állítólagos eredetiségről. /.../ De egy másik és fontosabb dolog, hogy vajon ezek a ravasz manőverek Hegelt kívánják-e szolgálni és előtte kívánnak-e tisztelegni? Itt a válasz: nem. Mivel ha létezik szerző, akinek tulajdonítani a *Lét és idő* problematikáját ostobaság, az éppen Hegel! Valójában a tézis: *a lét lényege az idő*, szögesen ellentétben áll azzal, amit Hegel egész filozófiájában meg akart mutatni. A hegeli tézisnek inkább épp a fordított alakot kellene adni: szerinte az idő lényege a lét – tudniillik a lét mint végtelenség.”¹² Adatolható, hogy Hegel és Heidegger kétségtelenül „erős” viszonyának a megítélése az 1930-as évek elején, ahogyan mondani szokás, a levegőben volt. A világos és egyértelmű kojève-i vélekedésre még két példát szeretnék hozni, de előbb rövid kitérőt kell tennem.

¹² Martin Heidegger: *La „Phénoménologie de l'Esprit” de Hegel*, trad. E. Martineau, Gallimard, collection „Bibliothèque de philosophie”, Paris, 1984, 221. p.

Dominique Pirotte regisztrálja a két fontos, Heideggerre vonatkozó jegyzetet (bár átsiklik a fölött, hogy a főszövegben, az I. előadás elején, a több mint fél évtizedes előadássorozat bevezetésében, vagyis hangsúlyos helyen, Husserl mellett előkerül a neve¹³), és regisztrálja, hogy közvetlen utalás kizárólag a *Lét és idő*-ről olvasható, más Heidegger-munkákra nem. Majd különös „felfedezést” tesz. Hegel és Heidegger szellemi viszonyának problematikája kapcsán utal egy „kiadatlan” (inédit) Kojève-recenzióra, amely a már emlegetett *Recherches philosophiques* V. kötetében (1935-1936) jelent meg 1936 áprilisában. Pirotte megjegyzi, hogy e rövid bírálatra hivatkozott már egy a leuveni Katolikus Egyetemen megvédett doktori disszertáció, idézett már belőle 1990-ben D. Auffret Kojève-monográfiája. „Jelzem – írja Pirotte –, hogy amikor e jelen tanulmány sajtó alatt állt, ezt a Hegelről és Heideggerről szóló kiadatlan recenziót B. Hesbois kiadta, in: *revue Descartes*, 7. sz., 1993 június.”¹⁴ Számomra különös, és bevallom, érthetetlen kiadatlanként hivatkozni egy kiadásra, érthetetlen kiadatlanként hivatkozni egy olyan szövegre, amely például a budapesti Szabó Ervin Könyvtárban bárki számára, bármikor elérhető.

Mondottam, hogy Kojève esetében rendkívül inspiráló műfajról van szó, az előadás műfajáról, amikor nem kötelező élni utalásokkal a másodlagos irodalomra és az előadóétól eltérő vagy erőteljesen különböző nézetekre; legalábbis tanácsos szűkíteni a hivatkozásokat. E műfajban született például Emmanuel Lévinas *Öt talmudi előadása*, Italo Calvino amerikai előadásai vagy Peter Sloterdijk gnosztikus frankfurti előadásai (*Szót kapni – világra jönni*), és egyik könyv jobb, mint a másik, mert nagyon olvasható, hiszen az élő hangot és a szóbeli közlés mondatrendjeit teszi grafikussá. Jegyzetek egyikőjükénél sincsenek. A Kojève-értelmezőt ez nehéz helyzetbe hozza, mert a hivatkozás hiánya igen megnehezíti az egyes gondolatok precíziós bemérését. Nos, a *Recherches philosophiques* vaskos kötetei elmondják azt is, hogy 1931-től ebben az évtizedben mit olvasott bizonyosan Kojève. A gazdag kritikai részen belül a „csapat” munkamegosztásban egyezett meg, és a keleti filozófiákról szóló könyvek mellett jórészt Kojève-é volt általában a kortárs német filozófiáról (nem egészéről), szűkebben a német fenomenológiákról szóló könyvek ismertető bírálata. E kritikák igen frissek, nagyon gyorsan követik az egyes könyvek megjelenését. Ez a kincsesbánya lehetővé teszi, hogy kojève-i „lábjegyzetekkel” lássunk el bizonyos részeket. Amikor például Adolf Sternberger 1934-ben megjelent *Der verstandene Tod. Untersuchung zu Martin Heideggers*

¹³ „Hegelnél a lényeg nem független a létezésétől. Tehát az ember sem létezik kívül a történelmen. Hegel Fenomenológiája ugyanúgy „egzisztenciális”, mint Heideggeré. És egy ontológia alapjául kell szolgálnia.”

¹⁴ Dominique Pirotte: i.m., u.o., 215. p.

Existenzialontologie (Studien und Bibliographien zur Gegenwartsphilosophie) című kötetét recenzeálta, tudható, hogy a belőle levont ismeretek és következtetések ott vannak a hegeli „halál”-fogalomról írott Kojève-tanulmány állításai mögött. A bírálat első bekezdése így szól: „Heidegger főműve még nem befejezett. Sternberger úr úgy véli – okkal -, hogy még lehetetlen felrajzolni a heideggeri filozófia vázlatát. Így a *Sein und Zeit* 47. §-ára korlátozza az elemzést, pusztán e §-t tanulmányozva, és csak az ebben található elgondolásokhoz köti hozzá a szóban forgó tárgyat. Csakhogy itt a halál fenoménje van terítéken, vagyis az a fenomén, amely alapjául szolgál Heidegger gondolkodásának. Ez utóbbi szerint a halál az emberi egzisztencia alapvető fenoménje, ennél fogva az a fenomén, melynek kutatása a filozófia számára elsőrendű. És meg kell mondani, hogy éppen a halál elemzésében volt képes Heidegger, ha nem is tökéletesen új (aláhúzás tőlem – Sz. Cs.), de legalább olyan dolgokat mondani, melyek megláttathatják az előrelépés egyik lehetőségét a filozófiai fejlődés ama útján, amit – úgy tűnik – Hegel elzárt; egyébként ez utóbbihoz Heidegger – szisztematikus nézőpontból – közvetlenül csatlakozik.”¹⁵ Szeretném, ha az Olvasó felfigyelne arra, hogy e bírálat/rész/ mennyire harmonizál a *Bevezetés Hegel olvasásába* egészével. De arra is figyelni kell, amit aláhúzással kiemeltem: Heidegger gondolkodásában nincs új, vagy alig van. Kojève 1933-tól 1939-ig egyfelől tartotta előadásait az École pratique-on, másfelől írásaiban (így bírálataiban) Hegelt mindig mint mércét vagy mértéket nevezte meg. Ha az imént első bekezdést idéztem, most egy első és egy utolsó bekezdést idézek második példaként arra, hogy milyen fontosak az előadások elhangzásával párhuzamosan közölt, apróságoknak tűnő írások. Amikor Nikolai Hartmann 1933-ban Berlinben megjelent *Das Problem des geistigen Seins* című kötetéről ír, véleményét Kojève a következő bekezdéssel összegzi: „Hartmann úr könyve a Hegel-reneszánsz tünete: a szerző azt vállalja, hogy egy új *A szellem fenomenológiáját* ad nekünk. A könyv nem hegeli, de mindenesetre Hegelhez kötődik. /.../Hartmann úr könyve, mint látjuk, igen érdekes, teli helyes dolgokkal, meglehetősen kifinomult elemzésekkel. És mégis megkönnyebbült sóhajjal csukjuk be. Ez valóban túl *gründlich*! Nem állhatjuk meg, hogy arra gondoljunk: e sok érdekes dolog mennyivel elevenebb volt – jóllehet gyakran kevésbé helytálló -, amikor Scheler vagy Heidegger mutatta be őket. Hegelről nem is beszélve, természetesen.”¹⁵ Nagyon jól látható, hogy itt is a hegeli Fenomenológia a mérce és a mérték. Nem sorolom tovább a meglehetősen nagy anyag

¹⁵ *Recherches philosophiques* fondées par A. Koyré, H.-Ch. Puech, A. Spaier, IV, 1934-1935, Boivin et Cie Éditeurs, Paris, 400. p. A továbbiakban e kötetekre a *Rech. phil.* rövidítéssel utalok, és római számmal a kötet számára és évére.

¹⁵ *Rech. phil.*, IV, 1934-1935, 407-408. p.

példáit, mert ezek feldolgozása egy „Kojève és a Recherches philosophiques” című, döntően anyagfeltáró, még nem létező dolgozat tárgyát képezné.

Nos, ami Kojève Heidegger-olvasmányait illeti, a *Bevezetés Hegel olvasásába* szövegéből csak a *Sein und Zeit* (alapos) ismerete adatolható. Sejtésem szerint Heideggertől Kojève (szinte) mindent olvashatott (a másodlagos Heidegger-irodalommal együtt), de a *Recherches philosophiques* a *bizonyossággal* olvasottak között két szöveget feltüntet. Az I., 1932 áprilisában megjelent kötetben francia fordításban olvasható „A metafizika jelenlegi irányai” rovatban, A misztikus nyelv (!) című tanulmány mellett Martin Heidegger *Az ok természetéről* című írása¹⁶. És amikor Kojève W. Sesemann *A logikai állítások és a lét* című kötetét bírálja, megjegyzi: „Sesemann úr olyan kísérletet mutat be, amely a *Sein und Zeit* első kötetében vázolt heideggeri program egy részét valósítja meg, arról a lényegénél fogva időbeli létezőről beszélve, akit Heidegger láttatott meg a *Bevezetés az ontológiába* című munkájában.”¹⁷ Tehát a *Bevezetés az ontológiába* is *adatolhatóan* ott van a Heidegger-ismeretben. Nyilvánvaló tehát, hogy ha filológiai szempontból (is) közelítünk Kojève Hegel-könyvéhez, egyáltalán nem vagyunk adathiányosak.

De ezzel még keveset mondtunk Kojève-nek a Hegel és Heidegger párosához fűződő viszonyáról, különösen pedig nem magyaráztuk meg az általam aláhúzott értékítéleteket. Egyrészt tudható, hogy a *Bevezetés...* szerzője a haláláig kitartott az 1930-as években megképződött Hegel-felfogása mellett. Halála évében, 1968-ban jelent meg az általam korábban olvashatatlannak minősített *Kísérlet a pogány filozófia rendszerezett történetének kifejtésére* I. kötete. Ez Kojève utolsó szava Heidegerről: „Szeretném /.../ megemlíteni Heidegger nevét. Egyrészt Heidegger az, aki voltaképp bevezetett engem a hegeli Tudás Rendszerébe, amihez nélküle nem lettem volna képes szellemileg hozzáférni. De miközben lehetővé tette számomra a behatolást a Tudás Rendszerébe, ő maga állított meg az úton (úgy tűnik, *Sein und Zeit*-jének „végérvényesen” befejezetlennek kellett maradnia). Így le kellett válnom róla, hogy magamhoz képest ne lépjek vissza. Mivel időközben megértettem, hogy egy *Sein und Zeit* című könyv (okkal) valójában nem érvényes bevezetés a Tudás Rendszerébe. És ezért kísérlem meg e könyvben felcserélni a bevezető címét erre: *Begriff und Zeit*. E cím lehetővé teszi annak megmutatását, hogy nem áll szándékomban követni Heideggert a *visszahátrálásában* a *preszókratikusokig*.”¹⁸ Azt hiszem, ez világos búcsú

¹⁶ *Rech. phil.*, I, 1931-1932, *De la nature de la cause*.

¹⁷ *Rech. phil.*, IV, 1934-1935, 402. p.

¹⁸ Alexandre Kojève: *Essai d'une histoire raisonnée de la philosophie païenne*, I. köt., Gallimard, Paris, 1968, 165. p.

Heideggertől, a háttérben – többek mellett – Leo Strauss-szal, aki Kojève Hegel-könyvét a modern gondolkodás legragyogóbb munkájának vélte a *Lét és idő* óta (a két könyv megjelenését kerekén két évtized és egy világháború választja el egymástól), ráadásul Kojève könyve szerint mentes „Heidegger gyáva ködösítésétől”.¹⁸

Szerintem a kojève-i értékítélet mögötte, már ami Heideggert illeti, még súlyosabb. Nem az a baj, hogy Heidegger nem írta meg a *Lét és idő* II. + n-edik kötetét, ez csak az első kötet kudarcát jelzi Kojève számára. Még az sem baj, hogy *fordulata* után gondolatilag követhetetlen maradt (Kojève számára). Talán még az is elnézhető, hogy nem dolgozta ki azt az ontológiai dualizmust vagy „kettős ontológiát”, amire Kojève tőle várt, ellenben kitartott az (egyetlen) fundamentálonológia „álma” mellett. Hanem: Kojève *valóban* hitt a történelem végében, aminek egyik nagyon fontos „tünete” a filozófia kiteljesítése és lezárulása, vagyis a vége. (A történelem – hosszú – vége Kojève szerint a XX. században a két világháború eseményeiben, a két diktatúrában, a hitleriben és a sztáliniban csak a jobb- és baloldali hegelianizmus egymás elleni acsarkodása, utóharc, és nem egy nem lezárt történelem paradoxális folytatódása!) És Kojève valóban hitt abban, hogy a hegeli filozófiával a filozófia ténylegesen lezárt. Miután a filozófusok túljutottak gondolkodástörténetük egész menetén (ami a *tévedések* sora volt), Hegel a Fenomenológia végén eljutott a bölcsességhez (az *igazság* egyetlen megszólalásához). Kojève számára *A szellem fenomenológiája* maga a Könyv, valahogy úgy, ahogyan Stéphane Mallarmé lezárta a költészet történetét és a költészetet magát belehelyezte *A Könyvbe*, így, nagybetűvel: *Le Livre*. A Könyv immáron ateista Könyv, de ha úgy tetszik, laicizált vagy szekularizált Szentírás, első és utolsó igazságbeszéd. Hogyan viszonyul a Tudás Rendszeréhez a Hegel utáni XX. századi filozófia? Kojève válasza szerint (ahogyan én értem): nagyjából ugyanazok a tünetek jellemzik a XX. századi viszonyulást, mint amelyekkel *A német ideológia* elején Marx a hegelianizmus közvetlenül Hegel halála utáni állapotát jellemzi (bár ami ezeket a nyomorúságos szellemi állapotokat, a Hegelről folytatott viták szerint szálnalmas helyzetét illetik, Marx szerint mintegy *pótlékai* „a hegeli rendszer átfogó bírálatának”): „Hegel elleni és egymás elleni polémiájuk arra szorítkozik, hogy mindegyikük kiemeli a hegeli rendszer egyik oldalát és ezt mind az egész rendszer ellen, mind a mások által kiemelt oldal ellen fordítja.”¹⁹ Nos, Kojève úgy gondolhatta, *A szellem fenomenológiája* és a Tudás Rendszere a XIX. század elején már

¹⁸ Mark Lilla: i.m., 177. p.

¹⁹ Karl Marx és Friedrich Engels: *A német ideológia*, ford. Kislégyi Nagy Dénes, Magyar Helikon, Budapest, 1974, 19. p.

megképződött, létezik, megvan: kisebb kiegészítések, korrekciók talán lehetségesek még, de jelentős előrelépés nem vagy alig. Ez bizony közel áll a hit állapotához: Kojève *Hegel-hívő* volt, akinek *A szellem fenomenológiája* az ő Bibliája. Hegel szellemi örökségét kommentátora a haláláig a mindenkori jelenben *érvényesnek* gondolta. 1946-ban, könyve megjelenése előtt így írt: „Minden Hegelről szóló kommentár, ha több, mint üres locsogás, magának a küzdelemnek és a munkának a programja (az egyik ilyen program a marxizmus). Ez azt jelenti, hogy a Hegel-kutató a politikai propaganda szócsöve... /.../ Mert meglehet, a világ jövője, tehát a jelen értelme és a múlt jelentősége végül is azon múlik, hogy hogyan értelmezzük ma Hegel írásait.”²⁰ Úgy vélem, sok érv szól az mellett, hogy amikor Kojève (idéztem korábban, aláhúzással) azt írja, hogy Heidegger „lényegében semmi újat nem ad”, akkor hozzá kell tennünk, hogy a Tudás Rendszeréhez és ennek első emberi hordozójához, Hegelhez képest. Igen, a Könyv itt van 1807 óta, de mintegy 130 éven keresztül nem tudták elolvasni, nem tudták megérteni. *A szellem fenomenológiájában* Hegel bemutatja az abszolút tudás előtörténetét, és ígéretet tesz e teljes tudás vagy bölcsesség megmutatására az Enciklopédiában. És Alexandre Kojève az, aki elsőként megértette azt, amit Hegel megértett. Heidegger nem érti Hegelt, Kojève igen. Heidegger ugyan nem érti Hegelt, de részgazságaival együtt benne van (mert benne kell lennie; mert nem tehet mást, mint hogy benne legyen) a Hegel által felvázolt koordinátákon belül (mint a ketrecben keringő kísérleti egér).

Mi történik tehát a *post-philosophie*-ban (ezt a neologizmust a *post-histoire*, a történelem utániség mintájára hozom létre: ’filozófia-utániség’) Kojève szerint? Csak annyi, hogy amikor a filozófia története (a tévedések története) lezárult, akkor kezdődik (már Hegellel) a Bölcsesség, az igazság beszédének korszaka. Ez, tudniillik a filozófia lezárulása és bölcsesség kezdete nem egyetlen aktus. A lezárulás és a kezdet ott van a Könyvben, de a könyv megértése szakaszos, és időben bizony hosszan megy végbe. Ami jelenleg fontos: az Igazság Építménye (ateista építmény, nem templom) áll. Csak be kell lépni a kapun, amelynek őre Kojève, az épületen belül az idegenvezető bédekkere a *Bevezetés Hegel olvasásába*. Kezdetben élőszóval vezet, később a kötetével.

Ha eddig adatokról volt szó, most át szeretnék térni az előadásoknak erre a dimenziójára. Arra, hogy miféle szellemi közegben hangzottak el ezek az előadások. E közeg szűkebb, de jól megragadható: az előadások látogatóira gondolok. Van egy tágabb közeg is, a *Recherches Philosophique* munkatársainak, a szerkesztőségnek és az évkönyvbe író

²⁰ Idézi Mark Lilla: i.m., 178. p.

munkatársaknak a csoportja. Végül a legtagabb közeget jelentik mindazok, akik az 1920-as évek végétől az 1930-as évek végéig résztvevői voltak a Kojève által is emlegetett francia Hegel-reneszánsznak.

Kezdjük az elsővel! Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az előadások szellemileg igen intenzívek voltak, de legalább ilyen intenzívek voltak az általános híradások szerint az egyes előadásokat követő beszélgetések, viták is, melyekről sajnos igen kevés dokumentum maradt fenn. Ma leginkább láthatatlan vagy képzeletbeli vitákról beszélnék. Nos, kik vettek részt rendszeresen e vitákon? (A kik nem? kérdése is érdekes, de itt az általam ismert irodalom rendre csak Jean-Paul Sartre-ot nevezi meg, pedig neki sem volt, finoman szólva, elhessenthető, könnyű gondja Hegel szellemi öröksége.) Több rövid listánk van, és ha ezeket fésűbe illesztjük, a következő névsort kapjuk: Raymond Aron, Georges Bataille, André Breton, Pierre Klossowski, Jacques Lacan doktor, Maurice Merleau-Ponty, Raymond Queneau, Jean Wahl, Eric Weil. Az előadások látogatóiról az utólagosság szemléletének bővületével szokás azt mondani, hogy a kis teremben ott ült a XX. századi francia filozófusok és filozófiatörténészek színe-java. Ez szerintem utólag látszik így: ha valamely lexikonból kikeresgetjük a születési időket, azt tapasztaljuk, hogy Kojève a nemzedéktársaihoz beszélt, pályájukat immár mondandóval kezdő, már gyakorló gondolkodókhoz, zömmel 30 és 40 éves kor közötti urakhoz. Ebben az előadóteremben Hegel kommentátora *a saját nemzedékéhez* beszélt, és a saját nemzedéke avatta őt önnön jelentős képviselőjévé.

Raymond Aron, aki meghatározó módon politikafilozófiákkal, szociológiával foglalkozott, foglalkozott filozófiatörténettel is. (Mindenkinél jelzem, hogy írt-e a *Recherches philosophique*-ba vagy sem. E „fiatalok” csak munkatársak voltak, egyedül Jean Wahl volt benne a szerkesztőségben a Kojève-előadások látogatói közül, de ő részint jóval idősebb volt, 1888-as születésű; másrészt már volt kötete és ismertsége. A Sorbonne-on tanított, költő is volt, már az 1920-as évek közepén az egzisztencialista nemzedék egyik mesterének számított, személyét jelentőssé a *Kierkegaard-tanulmányok* és a *Metafizikai értekezés* tette, de számunkra fontos *A tudat boldogtalansága Hegel filozófiájában* című, 1929-ben megjelent karcsú könyve lesz). Aron írt az évkönyvbe, többnyire bírálatokat, természetesen a Társadalomtudományok rovatba, az 1930-as években szociológiai tárgyú munkákról. *Emlékirataiban* a legnagyobb tisztelettel beszélt Kojève-ről.

Georges Bataille nem pusztán hallgató volt, de Kojève szűk baráti körének egyik tagja, kapcsolatuk – levelezésük tanúsága szerint – a második világháború befejezése után is fennmaradt, nem egy levél ma már nyomtatásban olvasható. A *Critique* vezető alakjaként az 1940-es évek közepétől a legtöbb viszonylag rövid Kojève-írást ő közölte (az egyikről

Raymond Queneau kapcsán később még szó esik). Az ő alakja jól példázza, hogy itt nem csak Kojève és X viszonyáról van szó, hanem egy baráti társaságról. Georges Bataille a *Critique* szerkesztése mellett folyóirat-könyvtáros volt a Bibliothèque Nationale-ban, ahol többnyire az ovális teremben tartózkodott. A későbbiekben számunkra nagyon fontossá váló Raymond Queneau 1939-1940-ben írott naplójában így számol be találkozásukról 1939 október 27.-én pénteken: „Bataille a Nationale-ban: arca felragyog, ahogy meglát engem. A háborúról beszélünk, Sztálinról, a jelenlegi lehetőségekről, az ő terveiről. Elmegyünk egy kávézóba, közel a Tőzsdéhez – rajta múlik, hogy oda, ahová régen jártunk. Újból a barátjának érzem magam. Ő az újságokat a cenzúra előtt olvassa. Semmi rendkívüli. Teli vagyok rokonszenvvel iránta, igen nagy, igen forró rokonszenvvel.”²¹ Levelezésükben természetesen szó van Kojève hegei gondolatairól, de Bataille-től Kojève-Hegelre vonatkozó írást (nem levelet) nem ismerek.

Ami André Breton és Jacques Lacant illeti, a „szürrealista pápa” és a „doktor” jelenléte érdekes: egyesek szerint Lacant a tudat és az öntudat mibenlétének nem pszichoanalitikus megközelítése érdekelt, túl a generációs összetartozás érzésén. Ugyanez az összetartozási érzés és nem szűk szakmai szempontok vitték a terembe Pierre Klossowskit, aki az 1930-as évek derekán kezdett publikálni a de Sade márki írásai felvetette kérdésekről. Munkatársa a *Recherches philosophiques*-nak, az évtized derekán itt közölte jelentős tanulmányát „A rossz és a másik tagadása D. A. F. de Sade filozófiájában” címmel.

Ami Maurice Merleau-Ponty-t illeti, ő is erősen érintett volt Hegel értelmezésében. *Sens et non-sens* című kötetének egyik fejezetét Hegel-problémáknak szentelte. Kojève és Merleau-Ponty Hegel képének izgalmas eredményeket ígérő szembesítésének feladatát és munkáját én – kompetencia hiányában – szívesen tesztálom át olyan fiatal kutatóra, aki otthonosan mozog Merleau-Ponty életművében, és akitől nem idegen „Hegel egzisztencializmusának” a gondolata.

A hallgatóság tagjai között voltak olyanok, akik közvetlenül érintettek voltak a Hegel-szövegek értelmezésében. Az egyik ilyen nemzedéktárs Erich Weil (aki egyébként a *Recherches philosophiques* munkatársa is volt), igen invenciózus filozófus, részint vallásfenomenológiát, részint történelemfilozófiát művelt). Hogy az 1930-as évek derekának közegét érzékeltessem, hadd idézzek Hans Reiner *Das Phaenomen des Glaubens dargestellt im Hinblick auf das Problem seines metaphysischen Gehalts* című, 1934-ben (!) megjelent

²¹ Raymond Queneau: *Journal 1939-1940 suivi de Philosophe et Voyous*, Texte établi par A. I. Queneau, notes de Jean-José Marchand, Gallimard, Paris, 1986,

könyvéről írott bírálatból: „Másként áll könyve harmadik részével, amely a vallásos hitet taglalja. Ez már nehezebb: Husserl úr sosem foglalkozott a kérdéssel, Heidegger úr ateista, Otto úr kutatásai a *Sein und Zeit* előtt jelentek meg és Tillich úr nem keresztény. /.../ kutatásai végén /Reiner/ már nem tudja, hogy Jézust vagy Hitler urat válassza-e” (*Rech. phil.*, IV, 1934-1935, 406-407. p.). Ami Hegelt illeti, Erich Weil közvetlenül róla írott könyve csak 1950-ben jelenik majd meg, s így igen távol esik szemhatáromtól (*Hegel et L'État* /Hegel és az Állam/, Vrin, Paris).

De Jean Wahl (egyszerre egyik szerkesztője és munkatársa a *Recherches philosophique*-nak) szakmailag egészen közvetlenül érintett volt, hiszen 1929-ben, alig négy évvel az előadások megkezdése előtt jelent meg *A tudat boldogtalansága Hegel filozófiájában* című nem terjedelmes könyve. A boldogtalan tudatról adott wahl-i elemzés kétségtelenül sokkal tágasabb, mint amit Kojève adott e tárgyról. Egyrészt míg Kojève *A szellem fenomenológiája* központi fogalmaként a IV. fejezet A. alegységének tárgyát tette meg (az Uralom és a Szolgaság), addig Wahl a boldogtalan tudatról szóló hegeli fejtegetéseket. Ha elfogadjuk, hogy Hegel számára a gondolkodás kör alakú, de e kör kerületén *bárhol* beléphetünk, akkor mindkettőjüknek szabadságában áll, hogy mit tekint centrális kiindulópontnak. Wahl szerint tehát a boldogtalan tudat fogalma vagy képzete Hegel gondolkodásának központi, legmélyebb helyét foglalja el. Ám Wahl nem csupán a hegeli „boldogtalan tudat” fogalmával foglalkozik, hanem magával a boldogtalan tudattal mint olyannal. Miután ez a célja, rámutat arra, hogy a boldogtalan tudat nem csak keresztény tudat; a szóban forgó boldogtalanság minden emberi tudat sajátja; ez a szakadás vagy hasadás a Lét mélyén lévő „szerencsétlenség” (*malheur*), mindenütt jelen van, ahol e belső hasadás fennáll, az ókori szkeptikusoknál ugyanúgy, mint a XVIII. századi hitetleneknél, vagy éppen a középkorban. A kanti erkölcsi tudat is boldogtalan tudat, mint ami harcban áll a természettel. Amikor Kojève a boldogtalan tudatot stádiumként elemezte és szigorúan hozzákötötte a keresztény tudathoz („Ez a zsidó-keresztény vallásos tudat.” – olvashatjuk fordításomban), akkor persze joggal hivatkozhatott (volna) arra, hogy a hegeli Fenomenológia is a keresztény tudathoz kötötte hozzá, és ő (Kojève) Hegel szövegét világítja meg. Ha Jean Wahl álláspontjára helyezkedünk (ez az álláspont nem csak az övé: az ő könyve hagyományosan hivatkozásokkal van teli, s joggal utal a boldogtalan tudat jelentősége kapcsán Dilthey-re, Stirlingre, Haym-ra), aki a boldogtalan tudat nyomait folyamatosnak látja a júdaizmustól Hegel kortársaiig és tovább, akkor mondhatjuk, hogy antropológiai szempontból ugyanolyan konstans dologról van szó, mint Kojève-nél az Uralom és Szolgaság. Ez a kihallhatatlan vita Kojève és Wahl között arra vezethető vissza, hogy míg Kojève számára a Fenomenológia

Hegele ateista Hegel, addig az utóbbi teista, sőt erősen misztikus.²² Kettejük Hegel-interpretációja egymással összeegyeztethetetlen értelmezés, de az a gond, hogy ez az összeegyeztethetlenség valójában alig kivehető, hiszen az 1934-1935-ös tanévről még csak jegyzeteink vannak, melyek meglehetősen szűkszavúak, vagyis nem tudjuk, hogy részleteiben *pontosan* mik hangzottak el e tárgyról. Mégis a Kojève-nél másfél évtizeddel idősebb Jean Wahl ott ült a hallgatóság között. A két fél – Arany János verssorával szólva – „halkan beszélget, nem hallhatni meg”.

Nagyon érdekes Karl Löwith esete, akiről nem tudjuk bizonyosan, hogy rendszeresen ott ült-e az előadásokon, de azt tudjuk, hogy megbecsült tagja volt a *Recherches philosophiques* munkatársainak. A történelemfilozófia történetéről író gondolkodó nem egyszer adott hangot ama nézetének, amely szerint Hegel időszemlélete a szó pejoratív értelmében primitív, finomabban fogalmazva naiv volt (lineáris, kronologikus). Erre a kijelentésre egy lehetséges és két tényleges kojève-i válasz adódik. Mondhatta azt is, hogy ez egyáltalán nincs így. Illetve a rendszer bizonyos *részei* a kronológia mentén haladnak a kezdetektől a hegeli jelenig: ilyen a filozófiatörténete és (csak részben) ilyen az *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Mindkét előadássorozat részben vagy teljesen időrendi menete természetes és érthető. De, és ez a legelső tényleges ellenvetés, ami *A szellem fenomenológiáját* illeti, szerkezetéről a kommentátor egyrészt fontos bontást ad a III. függelékben, másrészt bár az ember történetisége az emberi időben bomlik ki (ez nem lehet másként, és megszüli az előtte-utána viszonylatait), Kojève nem egyszer figyelmeztet arra, hogy e kibomlás egyes jelenségeit Hegel nem időrendben szemléli és írja le. Ám ami a legfontosabb, a könyvben olvasható az idő, a fogalom és a lét kapcsolatáról szóló Kojève-tanulmány, amely éppen Hegel bonyolult idő-fogalmát kívánja tisztázni. A bonyolultság, a

²² „Élete elején, miként a végén, Hegel teológusnak nevezi magát. Életműve egészen végigfut egy motívum, a hasadtság, a bűn, a fájdalom motívuma, ami lassanként átalakul benne megbékéléssé és boldoggá avatódássá. Ebből a szempontból úgy tűnik, még logikája is arra tett erőfeszítésként jelenik meg, hogy a teológiai tapasztalás nyújtotta fényt követve értelmezze az emberi tudat kísérleteit a feloldozás elérésére, ami az abszolútum - és a feloldódás elérésére, ami a fogalom. Misztikája és fogalmi rendszere, mint ahogy Dilthey látta, ugyanabból az akaratból, ugyanabból az intuícióból ered. Kimondhatjuk, az történt, hogy ez a misztikus, ez a költő tapasztalatának a lényegénél fogva művészi kifejezése helyett azzal volt megáldva, hogy rendkívüli könnyedséggel bánjon a legnehezebb logikai fogalmakkal. Egymáshoz hasonló intuíciók rejlenek Novalis keresztény miszticizmusa, Hölderlin pogány miszticizmusa és a hegeli logika mélyén.” Jean Wahl: *Le malheur de la conscience dans la philosophie de Hegel*, 1929, A boldogtalan tudat eszméjének helye Hegel elméleteinek kialakulásában c. rész Bevezetőjének zárása.

reflexióban rendeződő idő egy állítás a naiv jelleg, vélhetőleg Karl Löwith álláspontja ellenében.

De volt köztük alapvető egyetértés is. A *Recherches philosophique*-ban 1935-ben Löwith az évkönyvben közölt egy alapos és viszonylag terjedelmes tanulmányt *A klasszikus filozófia lezárása Hegelnél és a lezárás felbomlása Marxnál és Kierkegaard-nál* címmel. Karl Löwith filozófiatörténeti képét Kojève nem vádolhatja azzal, amivel a *Lét és időt*, tudniillik hogy benne marad ugyan a hegeli rendszerben, de ezt nem ismeri fel. Ugyanis Löwith, miközben „a rendszer oszlási folyamatát” vizsgálja (az idézőjelbe tett szintagma Marxtól való a *Német ideológiából*), azt mondja, hogy e folyamat a rendszer mozgásán belül ment és megy végbe. „Az e fajta legnagyobb kísérlet Kierkegaard „kísérleti pszichológiája” és Marx gyakorlati forradalomfilozófiája volt, s mindkettő még teljesen benne marad Hegel horizontján belül.” /aláhúzás tőlem – Sz. Cs./ Tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy Kierkegaard mintegy fellelhető a „korai” Hegelnél, s az 1840-es években Marx egyszerre örököse és bírálója Hegelnek. Az így szemlélt Kierkegaard és Marx vizsgálatával (kísérletező egerek egy ketrecben) Kojève nyilván teljesen egyetértett. Míg az orosz származású filozófiatörténész kitüntetett vagy ideális „filozófiai” időpillanata 1807, Löwithnél e „pillanat” 1843, amikor megjelenik *A jövő filozófiájának elvei* Feuerbachtól, *A hegeli politikafilozófia kritikája* Marxtól és *Az alternatíva* Kierkegaard-tól. Ahelyett, hogy a részletek taglalásába belefognék (hiszen ez kivezetne a Fenomenológia kojève-i interpretációjának kérdésköréből, márpedig az ő interpretációja, legalábbis látszatra, immanens), a viszonyt emelném ki 1843 és a löwith-i megírás, 1934-1935 között. A két időpont közötti majdnem egy évszázad filozófiájának helyzetéről Löwith ezt írja: „A spirituális nyelv, a fogalmak és a kultúra egész világát fejezi be a hegeli tudás lezáró jellege, és mi még e vég kezdetén vagyunk. Hiszen a mi „mánk” nem tegnap vagy holnapután, hanem tartós meghosszabbítása e rövid, de intenzív periódusnak, mely alatt Hegel egyesített birodalma széthullik szétszórt provinciákra. A német filozófia eme utolsó nagy eseményét nem haladtuk túl, sőt utol sem értük” (aláhúzások tőlem – Sz. Cs.).²³ Ám, ismétlem, a két filozófiatörténész egyetértene abban, hogy a filozófiai gondolkodás mozgásai egészen a jelenig (az 1930-as évek közepe) a Hegel által kijelölt határok vagy keretek között zajlanak, vagyis Hegel szellemisége nem csupán Alexandre Kojève számára volt jelenvaló, a jelen része és a jövő tétje.

²³ Karl Löwith: *L'achèvement de la philosophie classique par Hegel et sa dissolution chez Marx et Kierkegaard*, Rech. Phil. IV, 1934-1935, 233. p.

Mielőtt a – szerintem – fontos Karl Löwith-szálat elejteném, szeretnék utalni egy különbségre Kojève és közte. Ami Hegelt magát illeti, látható, hogy Kojève számára csak egy ateista Hegel tételezése teheti konzisztenssé *A szellem fenomenológiája* egész szövegét. Löwith nem így véli, hanem: „/.../ a hegeli vallásfilozófia /.../ mégis a lényegénél fogva a hegeli rendszerhez tartozik, melynek legelső kezdetei teológiaiak. Ez nem sajátos és a rendszer egészétől elkülönülő rész, ellenkezőleg, a spirituális középpontja; és egész filozófiája teológiai filozófia, mivel a szellem hegeli fogalma a kereszténység szellemébe van bezárva. Persze, az ő /t.i. Hegel/ szemében a filozófia „a világ bölcsessége”, de mint bölcsesség, nem kevésbé Isten bölcsessége, és megismerése oly kevésbé áll szemben a hittel, mint az állam az egyházzal. Magát Istentől rendeltetett filozófusnak gondolta lenni. Az igazi filozófia már önmaga, bár sajátos módon isteni szolgálat; a történelemfilozófia teodícea; a politikafilozófia az isteni behatása a földön; a logika Isten ábrázolása a tiszta gondolkodás elvont elemében. Hegel „az élet vasárnapjának” filozófusa, túl a munkanapok ügyes-bajos dolgain, túl eme időbeli élet homokpadján.”

Itt most csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy 1935-ben Karl Löwith emelt ki egy hegeli metaforát: „az élet vasárnapja” költői metaforáját. Ami egyben egy Raymond Queneau regény címe, idézőjelek nélkül. Raymond Queneau is ott ült az előadóteremben, ráadásul ő öt éven keresztül, a legelső előadástól a legutolsóig, nem hagyván ki közülük egyet sem. Ne minősítsük le Queneau-t a társaságon belül, mondván, hogy csak „író” volt, nem filozófus vagy filozófiatörténész. Az 1920-as évek elejétől Queneau – miután 1921. november 3.-án bajuszát levágatta, ami igen jelentős *Kehre ám!* - merő sportból egyetemi bizonyítványok vadászatába kezdett. 1923: bizonyítvány általános filozófiai és logikai felső tanulmányokról. 1924: bizonyítvány általános filozófiatörténeti felső tanulmányokról. 1924: ugyanez, pszichológia. 1925: bizonyítvány erkölcsi-szociológiai felső tanulmányokról, stb. Az École pratique-on előbb Koyré, majd Kojève Hegel-előadásait látogatta (1932-től 1939-ig), valamint Ch.-H. Puech kurzusát a gnóziról és a manicheizmusról. És még mi mindennel nem foglalkozott! Raymond Queneau számos könyve erősen és igen sok szállal kötődik Kojève Hegel-kommentárjaihoz. Egyrészt van három regény: a *Barátom Pierrot* (1942; bár az én francia példányom 1945-ös kiadói copy rightot tüntet föl; olvasható magyarul), a *Loin de Rueil* (Távol Rueil-től, ismereteim szerint nincs magyar fordítása) és *Az élet vasárnapja* (1951, magyarra fordította Bognár Róbert, 1986-ban jelent meg). Nos, e három kötetről összefoglalóan a Georges Bataille vezérelte *Critique*-ben Alexandre Kojève írt egy esszét *A bölcsesség regényei* címmel, személyesen tanúsítva az ő Hegel-előadásainak „hatását”, itt a Mi az abszolút tudás? Kicsoda és micsoda a hordozója? Miként jut hozzá? kérdéseinek

hatását. (Queneau 1942 júliusa és októbere között dolgozott befejezetlenül maradt *Mintatörténelem* címmel 1966-ban kiadott könyvecskéjén; a munka árulkodó címe eredetileg ez lett volna: Vázlattervezet egy abszolút történettudomány eléréséhez. Több más forrás mellett Kojève Hegel-előadásainak ihletése kétségtelen²⁴).

Ami a cím idézetességét illeti, a hegeli eredet rögvest nyilvánvaló lesz a mottóban, mely már idézőjelben áll és így szól „/.../ az élet vasárnapja ez, amely mindent kiegyenlít és minden rosszaságot eltávolít; olyan emberek, akik egész szívükből jókedvűek, nem lehetnek teljesen rosszak és alávalók. / G. W. F. Hegel”. A mottó ugyan helyet nem ad meg, Hegel az *Esztétikai előadásoknak* a festészetéről szóló részében a holland életképekről írta: „Ebben a gondtalan, pajkos vidámságban rejlik itt az eszményi mozzanat: az élet vasárnapja ez, amely mindent kiegyenlít és minden rosszaságot eltávolít;” stb.²⁵ Hogy éppen innen vette Queneau 'az élet vasárnapja' toposzt vagy fordulatot, az a könyvére utal: a mottó szerzőjére, Hegelre, aki és akinek az életműve tematizálódik Queneau regényében; és utal a Queneau-regény vidám, jókedvű, derűs hangnemére. Mert könyve címét Hegeltől vehette volna máshonnan is. „Az élet vasárnapja” fordulat szerepel például az *Előadások a világtörténelem filozófiájáról* (1830) Bevezetésének azon a nevezetes szöveghelyén, ahol a szerző a Gondviselés és a Világsszellem különbségéről, a történelem teológiai és filozófiai megközelítésének különbségéről szól: „Ha ugyanis Istent nem szabad megismerni, akkor a szellemnek csak az istentelen, korlátolt, véges marad meg mint olyan, ami őt érdekelhetné. Az embernek természetesen szükségképpen foglalkoznia kell a végessel; azonban magasabb rendű szükségyszerűség, hogy az ember életének legyen olyan vasárnapja /kiem. tőlem. – Sz. Cs./, amikor felülemelkedik a hétköznapi teendőin, az igazzal foglalkozik és ezt tudatosítja magában”.²⁶ Nem véletlen, hogy Queneau miért választotta az első szöveghelyet mottónak, és miért nem a másodikat. Láttuk, hogy Löwith 1935-ben ugyancsak beidézte „az élet vasárnapja” hegeli szófordulatát.

²⁴ A *Mintatörténelem* és Kojève Hegel-előadásainak kapcsolatáról magyarul ld. tőlem: *Előtörténet: a queneau-i világtörténelem vége*, in. Szigeti Csaba: *Mint egy elefánt. Az OuLiPo formaművészetéről*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2004, 35-45. p. A *Mintatörténelem* általam készített fordítása olvasható az Interneten a Prae 22. számában-

²⁵ G. W. F. Hegel: *Esztétikai előadások. Harmadik kötet*, Második kiadás, ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 100. p.

²⁶ G. W. F. Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Második kiadás, ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 27. p.

Az élet vasárnapja című könyv főhőse egy Valentin Brû nevű férfiú, másodosztályú (vagyis leszerelt, tartalékos) katona, aki egyszerre Hegel és Queneau alakmása, sőt pozitív karikatúrája, de aki bölcsőbb és jámborabb mindkettejükénél. (Queneau halála után, 1977-ben megalakult a *Valentin Brû Barátainak* Alapítványa, az ugyanilyen nevű társaság 1977 májusa és 1982 októbere között folyóiratot adott ki, 20 számot.) Első jellemzésekor, a mű legelső oldalán jámborságán és naivitásán túl csak egyetlen fontos jellemző derül ki róla: Brû katona „/.../ általában semmire se gondolt, de ha mégis, akkor a jénai csatára”. Amikor először feljut Párizsba, Valentin végigtaxizza a Jéna-helyeket: a Jénai-közt, a Jénai utat, a Jénai teret, a Jénai-hidat²⁷. Később a kezébe kerül a Göbbels-propaganda egyik turisztikai kínálata is, amit a világkiállítás német pavilonjában osztogattak: „A Francia-Német Közeledés Bizottsága. Turisztikai osztály. A napóleoni csatamezők Németországban, jutányos áron, luxusbuszon. Kizárólag francia győzelmek: Ulm, Eckmühl, Lützen, Auerstadt, Jéna” (i.m., 155. p.) Van egy nevezetes asztaltáncoltatásos jelenet is, amelyben szellemidézésről van szó: hegeli-kojève-i nyelven egy *Geist* revelációjáról. Meg is jelenik Brû katona ükapjának szelleme, aki a napóleoni háborúk idején a 9. ezredben szolgált, Lannes seregében, Treilhard tábornok parancsnoksága alatt, és részt vett 1806. október 14.-én a jénai csatában. „Kardomat suhogtatva komolyságot vittem a német filozófiába”, jelenti ki az ős szelleme. Később a kiszolgált közlegény befizet a német turistaútra, egyedül Jéna miatt. „Regensburg után felmentünk Bayreuthba, ahol nagy zenei élet van, majd végimentünk a Saale völgyén, ugyanúgy, mint a Napóleon hadserege. Jénában megmutatták nekünk egy német filozófus házat, aki a csata napján /Napóleont/ a Világ Lelkiismeretének nevezte” (i., 183. p.). Később Hegel csak így szerepel a könyvben: „az a jénai pasas”. És amikor a német csapatok megkerülik a Maginot-vonalat, Valentin belesodródik a Történelembe, érzékel, észlel és szemlél (egy kis Kant-paródiával: felesége boltjának ajtajából megpróbálja az időt úgy szemlélni, hogy elvonatkoztat minden, az időben megjelenő konkrét tartalomtól, hogy eljusson az időhöz mint tiszta szemlélethez (reine Anschauung, intuition pure); és el is jut: hosszan, meredten bámulja a semmit, nem gondolva közben semmire, esetleg csak a semmire gondolva). Majd a mű legvégén nézi a pályaudvarra beálló vonatszerelvényeket, a civilek tolongását, lökdösődését az ajtóknál és az ajtók előtt, és Valentin Brû a lenyitott vonatablakon előredobja egy fiatal lány csomagjait egy fölkébe, majd felkapja a kisasszonyt, s miközben átsegíti a lehúzott vonatablakon, megsimogatja formás fenekét (absolute Befriedigung?). Ez után, mint a Filozófus a hegeli Fenomenológia történelmi végén, eltűnik.

²⁷ Raymond Queneau: *Az élet vasárnapja*, ford. Bognár Róbert, Európa, Budapest, 1986, 72-73. p.

Meg kell mondani, hogy Alexandre Kojève könyvét bő egy évtizeddel ezelőtt Queneau miatt vettem a kezembe és fordítottam le. Régen foglalkoztam már annak a *Lehetséges Irodalom Műhelyei* nevű társaságnak a munkálataival, amely társaságot egy matematikussal együtt Queneau alapította 1960-ban. Ekkor vált világossá Kojève művei ismeretének hasznossága Queneau olvasása szempontjából. De vajon Kojève mit köszönhetett Queneau-nak?

A két Hegeltől való mottó után következik A KIADÓ JEGYZETE, szűkszavú, ezért még titokzatosabb „jegyzet”. Többes szám első személyben kezdődik, mintha Queneau a munkahelye, a Gallimard kiadó nevében beszélne. Majd ezt olvassuk. „Most az Alexandre Kojève úr által átnézett /előadás/jegyzeteket adjuk közre; a szerző jelenlegi elfoglaltságai nem tették lehetővé, hogy megírja azt a *Bevezetés Hegel olvasásába* című munkát, amit vártunk tőle.” Kojève a *saját* jegyzeteit nézte volna át a kiadás előtt? És ahelyett, hogy belenyúlt volna egy évtizeddel korábbi jegyzeteibe, lábjegyzeteket (kommentárokat) fűzött hozzájuk! Azután: „Ráadásul az 1937-1938-as tanév első három előadását, valamint az 1938-1939-es évben elhangzottakat teljes szövegükben adjuk egy közlésre rendelkezésünkre bocsájtott gyorsírással változatból.” Igen, de ki volt az, aki öt szemeszteren keresztül gyorsírással rögzítette az előadásokat, majd 1947-ben, nyolc évvel az utolsó előadás elhangzása után átadta közlésre a gyorsírással lejegyzéseket? Azután igen érdekes, mert különös az idézett mondat folytatása: „Végül a „Bevezető helyett” című részben *A szellem fenomenológiája* IV. Fejezet A egységének kommentált fordítása található, amely Alexandre Kojève úr szignatúrájával a *Mesures* 1939. január 14.-i számában jelent meg.” Hogyan? Ha én, Kojève készíték egy kommentált fordítást és publikálom, miért érdekes, hogy a saját munkám az én szignatúrámmal jelenik meg?

A belső címlapon az áll, hogy: „összegyűjtötte és kiadta Raymond Queneau” (*réunies et publiées par R. Q.*). Nem vagyok egyedül, akit ez a szűkszavúság félrevezetett. 2005-ben az imént említett, az OuLiPóról írott könyvemben a Kojève-könyv anyagait (materiálisan) és összeállításának történetét még így képzeltem el: „Az első évekből csak Kojève részletes előadásvázlatai maradtak ránk, de az utolsó három évben az előadásokat egy ismeretlen gyorsírással lejegyezte.” Nos, már-már bizonyos, hogy a mi kötetünkben olvasható valamennyi Kojève-szöveg Raymond Queneau lejegyzése. Kezdetben egy hallgatóként a sok közül vázlatot írt az előadásról, hogy a maga számára rögzítse a gondolatmenet vázát. Egy ilyen első szakaszt követően igyekezett mennél többet (’mindent, ami fontos vagy az lehet’) lejegyezni, majd áttért a gyorsírássra. Ezt a kör vagy társaság egymást ismerő tagjai jól tudták, és e tudás hagyománya eljutott Pierre Macherey-hez is, aki 1983-ban – bizonyító feljegyzés

vagy adat hiányában – magabiztosan adta az *Europe* Queneau-számába *Queneau, Kojève írnoke és olvasója* című írását,²⁸ támaszkodva a szilárd szóbeli hagyományra.

Jóval a halála után, 1986-ban jelent meg Queneau kiadójánál *Az élet vasárnapja* szerzőjének a naplója: *Napló 1939-1940*. Fontos volt, hogy a szöveget Queneau lánya rendezze sajtó alá, mert ezzel a Gallimard mintegy elébe ment az olyan kérdéseknek, hogy szabad-e ennyire magántermészetű és szókimondó – és egyáltalán nem irodalmi ambíciójú – feljegyzéseket közreadni? Ez nem megfogalmazott napló, inkább emberek, napi események, olvasmányok, egy-egy ital regisztrálása, helyek, séták rögzítése, rövidítésekkel tele. Ez a napló tényleg nem számít idegen olvasói tekintetre. A „FÜZET 1939 szeptember 30.-ától október 17.-éig” című részben olvashatjuk:

„Szept. 30. A földbérlő – morcos, makacs – mondja nekünk: »megpróbáljuk megőrizni mindazt, ami megvan«. Rögtön Siva elsőségére gondolok – átalakító, nem leromboló. (Guénon). Az, ami Hegelben igaz. Tulajdonképpen megvannak Bataille-nél a jegyzeteim Kojève előadásairól. Úgy tűnik, Hegel csak a rombolást veszi tekintetbe; a természeti lerombolását, hogy eljussunk az emberihez. Az át-alakítás, egészen más sík; s ráadásul a *más* is létezik /.../”.²⁹ 1939 őszén tehát a jegyzetek Bataille-nél voltak. De ezek a jegyzetek magyarázzák azt a furcsa kijelentést, hogy az Uralom és Szolgaságról, az életre-halálra menő harcról és az emberi öntudat megjelenéséről írott „Bevezető helyett” című fejezet – nyilván Kojève beleegyezésével – Queneau jegyzeteiből és később gyorsírással lejegyzéseiből jelent meg.³⁰ Ezért érthető a „/.../ Kojève úr szignatúrájával /.../ jelent meg” a *Mesures*-ben kijelentés: a lejegyzés és a kiadásra bocsátás Queneau-é, a szignatúra a kojève-i beleegyezés és elismerése annak, hogy ez az ő előadásának a szövege. 1990-ben a már utalt Pierre Macherey – bármilyen kísérteties is az egész – szerintem helyesen ragadja meg Kojève és Queneau viszonyát. Engedjék meg, hogy kicsit hosszabban idézzek: „Kojève-nek ebben az igen különös előadásmódjában Queneau nem elhanyagolható, jóllehet alárendeltnek tűnő szerepet játszott: mivel Kojève úgy beszélt, mint a bölcsek, hogy beszéde megőrződjön és átöröklődjön, egy írnok közbeiktatására volt szükség, aki megőrzi a beszéd szellemét, miközben e szellemnek megfelelő betűvel rögzíti azt. Pontosan ez az írnok volt Queneau /.../.

²⁸ Pierre Macherey: *Queneau scribe et lecteur de Kojève*, in: *europe*, revue littéraire mensuelle, 61. évf., 650-651. sz., 1983 június-július, 82-90. p.

²⁹ Raymond Queneau: *Journal 1939-1940*, Texte établi par A. I. Queneau, notes de Jean-José Marchand, Gallimard, Paris, 1986, 57. p.

³⁰ Jean-José Marchand vonatkozó jegyzete szerint: „E lejegyzések egy része jelent meg a *Mesures*-ben *Az öntudat önállósága és függősége* címmel.” V.ö. Raymond Queneau: *Journal...*, 246. p.

Ezt jelzi a Queneau által szignált és a *Bevezetés Hegel olvasásába* élére helyezett szöveg: „Az itt most közreadottak *A szellem fenomenológiája* kommentált olvasatának az Alexandre Kojève úr által átnézett jegyzetei, aki számára jelenlegi elfoglaltságai nem tették lehetővé, hogy megírja azt a *Bevezetés Hegel olvasásába* című munkát, amit vártunk tőle.” Mert a bölcsek egészen mással foglalkoznak, mint az írással: és ha a bölcset alkot, akkor nem a leírtak mentén teszi, közvetett kifejezési formában, hanem megkívánja egy baráti, cinkos, de idegen kéz közbelépését, hogy fennmaradhasson és terjedhessen. Mégis, mint láttuk, Queneau nem elégedett meg azzal, hogy rögzítse a Kojève-i bölcsesség üzenetét azért, hogy magából megőrzött és a legszorosabb értelemben kiadót csináljon. De ki is sajátítja magának, átviszi saját műveibe.”³¹ A rövid előszó zsörtölődéséből („a szerző jelenlegi elfoglaltságai nem tették lehetővé, hogy megírja azt a *Bevezetés Hegel olvasásába* című munkát, amit vártunk tőle”) mintha az volna kiolvasható, hogy a Gallimard kiadó nagy tekintélyű munkatársaként Queneau egy megírt, egységes, talán hivatkozással kötetet próbált meg Kojève-ből „kifacsarni”, s csak ennek szerzői elutasítása után állt neki, hogy ő rendezze össze a szöveget, amit Kojève átnézett, néhány magyarázó jegyzettel látott el, majd szignálta. Ha nincs a jegyző, az 1933 és 1939 közötti előadások „üzenete” csak az előadóteremben ülő hallgatóság közös szellemi birtoka marad; ha Kojève nekiáll, és az előadássorozat jegyzeteiből egységes könyvet formál, az már más, mint az előszóban elhangzottak. Én szerencsésnek tartom a ragaszkodást az előadás formájához, még akkor is, ha az első évekből csak meglehetősen szűkszavú, olykor szintaxis nélküli hallgatói jegyzet maradt ránk. (És ez az egész olyan hegeli! Gondoljunk az Előadások... címekre mint műfajmegjelölésre, gondoljunk a ránk maradt hallgatói jegyzetekre, melyek szembesítő vizsgálata oly fontos volt a Hegel-textológia szempontjából!)

Nos, röviden összefoglalva nagyjából ennyit tudok jelenleg Kojève Hegel-előadásainak genezisééről, a közegéről (a hallgatóságról), közvetlen kontextusáról (adatok egykorú olvasmányokról a *Recherches philosophique*-ban) és közvetlen hatásairól. Visszaléptem az időben Kojève Hegel-kommentárjainak későbbi hatástörténetéhez képest. Csak meg szerettem volna éreztetni a két világháború közötti francia Hegel-reneszánsz színességét és sokirányúságát, Kojève kortársi „terepét”. Miközben Kojève haláláig hitt az 1930-as években megformálódott elgondolásaiban, még életében, de különösen halála után a *Bevezetés Hegel olvasásába* olvasatai – időben és szellemileg egyre távolodva a két

³¹ Pierre Macherey: *Divagations hégéliennes de Raymond Queneau*, in: u.ő.: *A quoi pense la littérature? Exercices de philosophie littéraire*, Presses Universitaires de France, 1990, 57. p.

világháború közötti időtől és szellemiségtől – bizonyos elemeket kiemeltek és továbbgondoltak, másokat a háttérbe toltak. Erős visszhangja támadt a történelem vége gondolatának, az életre-halálra vívott tekintélyharcnak. Az emberi vágy mibenlétének, szerkezetének és mozgásformáinak a kutatása jórészt más irányok felé fordult. Kojève Hegel-felfogásából nem erősödött fel az, amit Hegel időfogalmáról (az időről és a fogalomról) mondott; nem erősödött fel A Könyv eszméje (ez még mindig mallarméi eszme maradt, később borgesi lett), a tudás vagy bölcsesség jelen hordozóinak problémája vagy az unalom fenoménje Hegel-Kojève-nél szintén nem erősödött fel (ez utóbbi Sartre-nál igen), és még mennyi más sem. Ma mi fordul be a homályba és mi lesz egycsapásra jelentő? Most már ez érdekel.